

KAZAK HALKININ GELENEKSEL HUKUKUNDA CEZALANDIRMA ŞEKİLLERİ

Forms of Punishment in the Kazakh Traditional Law

Doç. Dr. Tattigül KARTAeva*
Doç. Dr. Marjan DAUTBEKOVA**

ÖZ

Eski Kazak toplumundaki ilişkilerin düzenlenmesi, çağlar boyu süregelen “geleneksel yasalar” sistemi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Geleneksel Kazak toplumunda Kasım Han’ın temelini oluşturduğu “Kasım Hannın Kaska Joli” (Kasım Han’ın Doğru Yolu), Esim Han’ın geliştirmiş olduğu “Esim Hannın Eski Joli” (Esim Han’ın Eski Yolu), Tauke Han’ın daha da güçlendirmiş olduğu “Jeti Jarğı” (Yedi Yargı) gibi geleneklere dayanan yasalar kabul edilmiştir. Kazak halkının geleneksel yasalar sistemi, Kazak toplumundaki aile ve nikâh ilişkilerinin, akrabalık ilişkilerinin bütün ayrıntılarını içine almıştır. Hukuk normları, her insanın toplum ile ailedeki sorumluluğunu artırmıştır. Kişilerin işlediği Suça ve günaha göre bedel ve ceza ödetilmiştir. Bedel ve ceza, geleneksel hukuk ilişkilerine göre zulüm gören kimseye maddi ve manevi zarar verdiği için suçluya verilen cezadır. Kazaklarda bedel ve ceza miktarı hayvan sayısı ile belirlenmiştir. Suçlu şahıs kendi cezasının bedelini hayvan vererek ödemiştir. Kadınların bedeli erkeklerin bedelinin yarısına denk gelmiştir. Cezalandırma şekillerinden biri, falakaya yatırmak olmuştur. Aşiret arasındaki huzura ters etki edecek davaları Biy’ler (Kadılar/ Törelere) köy aksakallarıyla birleşerek çözüme kavuşturmuşlar; meseleler ise Biy’ler Meclisi, Biy’ler alkası (Kadılar kurulu) tarafından incelenmiştir. Geleneklere dayanan kanun sistemini Kazak Hanları birkaç Biy’in katılımıyla istişare ederek oluşturup geliştirmişlerdir. Biy makamına geleneksel kanunlar sistemini ezbere bilen, sıradan şahısların ve halkın çıkarlarını koruyabilen, halk içinde söz ustalığıyla, organize edebilme yeteneğiyle, adaletiyle, bilgisiyle özel bir şerefe sahip olan şahıslar uygun görülmüş ve seçilmiştir. Kazak yurdunun Rusya İmparatorluğu’nun egemenliği altında kalması, sömürge yönetimin tam olarak hâkim olması sonucunda, yapılaşmış geleneksel sistem değişmiş ve yargıçların yetkilerine sınırlama gelmiştir. “Yedi yargı” Kanunlar Koleksiyonu, 1867-1868 yılları Kazak Yurdunun Yönetim Kuralları kabul edilene kadar geleneksel biçimde kullanılagelmiştir. Ülkeedeki yasal hükümlerin uygulanması meselesine Kazak topraklarında bulunan askeri yetkililer ile araştırmacılar çok ilgi göstermiştir. Bu mesele, günümüz bilim adamları arasında da önemli araştırma konusu olarak kabul edilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Bedel, ceza, Aksakallar Meclisi, Biy’ler kurulu.

ABSTRACT

The organization of relations in the ancient Kazakh society was performed on the basis of “a set of common law” that got through ages. In traditional Kazakh society laws based on common law were adopted, the foundation of what was laid by “The bright way of Kasım Khan”, advanced by “The Ancient way of Yesim Khan” and had undergone further improvement by “Seven Charters” of Tauke Khan. The charter of common law of the Kazakh people covered all aspects of family and marital relations, blood relations; these legal norms increased the responsibility of each person towards the society and family. A misconduct was also charged with fee, penalty and it was considered as a crime. Fee and fine were kinds of punishment imposed to an offender for caused material and moral harm according to traditional legal relations. The amount of fee and fine of Kazakhs were determined by cattle. The offender repent his punishment by giving cattle. The fee of women was equal to the half of fee paid by men. Another form of punishment was flogging with rods. Bi (judge) solved disputes, prevented intertribe agreement, with the oldest people of village, the problems were discussed in the Council bies and Elders. Kazakh Khans improved the code of Laws of common law with bies. To the position of Bi was elected a person who had an excellent command in set of traditional laws. He was able to protect the interests of

* El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Almaty/Kazakistan, kartaeva07@mail.ru

** El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Almaty/Kazakistan, mar_-jan@mail.ru

the individual and the whole nation and had decisive authority among people because of his oratorical arts, organizational skills, fairness and competence. The transformation of the Kazakh people into the colony of the Russian Empire, the full implementation of the colonial ruling changed the system of common law and belittled the authority of bias. Code of Laws «Seven codes» was traditionally used till management rules of Kazakh lands introduced in 1867-1868. The implementation of legal norms in the country caused a great interest of military officials and scholars who had visited the Kazakh land. Nowadays this issue is considered to be topical one among the researchers.

Key Words

Life fee, fine, council of elders, council of bias.

Giriş

Kazak halkının içindeki sosyal ilişkileri düzenleme meselesi, çağlar boyu süregelen “geleneksel yasalar” sistemi çerçevesinde gerçekleştirilmiş; bu şekilde her insanın özel hayatı, mülkiyet ilişkileri, aile ve evlilik ilişkileriyle ilgili sorumluluğunu arttırmak amaçlanmıştır.

Kazak Hanlığı’nın iç siyasetini güçlendirmek amacıyla Kasım Han’ın (yaklaşık olarak 1445-1518/1523) sistemleştirip, temelini oluşturduğu “Kasım Han’ın Kaska Yolu” (Kasım Han’ın Doğru Yolu)¹ diye adlandırılan yasal düzenlemeler, yürürlüğe sokulup, 17. yüzyıla kadar hiç değiştirilmeden ulaşmıştır. Esim Han’ın (1598-1645) yönetimi sırasında yargılar geliştirilip, “Esim Han’ın Eski Yolu”² gibi yeni bir adlandırmaya sahip olmuştur.

Tauke Han’ın (1680-1718) yönetimi döneminde bu yargılara Köle davası, Dul davası eklenip, “Yedi yargı” diye adlandırılmış, Orta asırlardaki diğer yasalar gibi adam öldürme, yaralama, tecavüz, şiddet uygulama, çocuğun ana-babaya karşı saygısızlık yapması, hırsızlık, nikâh bozma da suç olarak sayılmıştır. Yedi Yargı’nın Ulu Cüz’den Töle Biy (1663-1756), Orta Cüz’den Kazıbek Biy (1667-1764), Küçük Cüz’den Ayteke Biy’lerin (1644-1700) katılımlarıyla kabul edilmesi,

orada kararlaştırılan geleneksel Kanunlar Koleksiyonunun bütün Kazak topraklarında kullanıldığını ispatlamaktadır (Levşin, 1832: 170-178; Makovetskii, 1886: II).

Davalı durumları Biy’ler (kadılar) inceleyip, hüküm vermişlerdir. *Biy* (Kadılık) makamına geleneksel hukuk kanunlarını çok iyi kavramış olan, ezbere bilen, toplumda sözü geçerli, söz ustaları getirilmiştir. Kanunlar Koleksiyonu (Kasım Han’ın Doğru Yolu, Esim Han’ın Eski Yolu, Yedi yargı) Kazaklar arasında 19. yüzyıla kadar sözlü olarak yaygınlaşmıştır. İlk olarak Yedi Yargı’nın bir kısmını 1832 yılında Aleksei Levşin yazıya geçirir (Levşin, 1832: 170-178). Kalan kısmı ise Lef Ballyuzek, Aleksandr Dobrosmylov, Petr Makovetskii, Georgi Zagryajski, Nikolai Grodekov, Aleksandr Miakutin’ler tarafından yazıya geçirilerek tamamlanmıştır. Yedi Hükümün yapısı ile içeriği konusundaki veriler serisi, 19. yüzyıldaki Kazak biyelerinin (kadılarının) el yazmalarından oluşmaktadır. Onların birçok kısmı tarihi hukuk alanının uzmanları Salık Zimanov ve Nuralı Öserov’un katkılarıyla bir araya getirilmiştir (Kazaktın ata zandari: 2004-2009).³ Komşu Kırgız memleketinde davalı işlerle *manaplar* (ağalar), Özbeklerde ise *kaziler* (kadılar) ilgilenmiştir. Kadılar şeriatı

esas alan hukuka göre çalışmışlardır (Arendarenko, 1874: 25).

Bedel miktarı

Kazak halkında bedel ve ceza ödeme sistemi, tarihî devirlerden ulaşmış olan «Geleneksel kanunlar» sistemi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bedel ve ceza ödeme miktarı, suçun türüne göre Biy'lerin kararıyla sonuca bağlanmıştır. İnsan öldürdüğü için ödenecek olan bedel, *kun* diye adlandırılmıştır. *Erkek kişi bedeli* 1000 koyun ya da 100 yıllık veya 50 deveye eşittir. Geleneksel hukuk erkek kişiyi zengin, fakir, genç yaşlı olarak ayırt etmemiştir. Kadınların bedeli erkeklerle kıyasla eksik kesilip, erkek bedelinin tam yarısı kadar olmuştur. Yani, 500 koyun ya da 50 yıllık veya 25 deveye eşit olmuştur. Kadının bedeli verilen *kalın mal* (başlık) miktarına göre de kararlaştırılmıştır. Kızı öldürmüş olan kişi onun yerine başlıksız kız vermek zorundadır. Kocasını öldürürse o, ölüm cezasından belli bir bedel ödeyerek kurtulabilmiştir. Eğer karısı kocasını öldürecek olursa kadına, bedel ödeyerek cezadan kurtulma imkânı verilmemiştir. Bu kural, hamile kadınlar için uygulanmamıştır. O, kocasını öldürmesine rağmen cezalandırılmasa da beddua alarak arını kaybetmiş sayılmıştır (Levşin, 1832: 170-178).

Kazak toplumunda kadına göre erkeklerin sosyal hukuku üstün olmuştur. Erkeklerin davaları görülürken Biyler ile Aksakallar hanımının katılmasına izin vermemiştir. Erkeklerin bedelinin üstün olması, onların güçlü oluşlarıyla, halkını, yurdunu koruyacak asker, topçu olmalarıyla ilgili olmuştur.

Ölüm cezası, karısı kocasını öl-

dürüp, kocasının akrabaları kadını affetmedikleri durumda; karısı başkasından çocuk sahibi olup, bu olaydan utandığı için kocasının karısını öldürdüğü durumda; karısının aldatığından kesin olarak emin olduğu durumda; bir başkasının karısını razılığı olmadan kaçırdığı durumlarda verilmiştir. Kadına tecavüz etmek, insan öldürmekle eşit sayılmıştır. Bu sebeple suçlu kişi ölüm cezasına çarptırılmıştır. Fakat suçlu kişi kadın için kocasına, kız için akrabalarına bedel ödeyerek hayatta kalabilmiştir. Eğer suçlu kişi namusunu lekelediği kızla evlenip, başlık öderse ölüm cezasından ya da bedel ödemekten de kurtulmuştur. Kocasını aldattığı için suçlanıp, ölüm cezasına çarptırılan kadının suçsuz olduğuna 4 kişi şahitlik edip, ant içerse bu durumda kadın, ceza almaktan kurtulmuştur.

Ölüm cezası en ağır ceza olmuştur. Günümüze ulaşan folklorik ve yazılı belgelere göre, ölüm cezası at kuyruğuna bağlayarak sürüklemek, at döşüne bağlayarak bitkin düşürerek öldürmek, deve hörgücüne asmak, taşlamak şeklinde gerçekleştirilmiştir.⁴

Biy'ler "Özür dileyerek gelirse babana karşı yapılan suçu bile affet", "Yolumdan şaşmam diyen delikanlıyı kara sis şaşırtır" diye, şikayetçi olan, olaya maruz kalan tarafı genelde barıştırmaya çalışmışlardır. Bu şekilde verilen ölüm cezası, Biy'lerin kararıyla ve tarafların orta yol bulup anlaşmalarıyla hafifletilebilmiş, suçlu kişi belli bir bedel ödeyerek hayatta kalabilmiştir.

Kocasının ya da babasının suçunu bilmesine rağmen söylemeyen karısı ile çocuğuna ceza verilmemiştir, çün-

kü “ailedeki büyüklerin arkasından konuşulmaz” ilkesi hâkim olmuştur. Geleneksel Kazak toplumunda ev reisinin sosyal yaşamdaki yerine çok önem verilmiştir. Çünkü aileyi maddi olarak geçindirmek, yani evlenen oğluna ayrı bir otağ (ev) dikip, mirastan kendi payını vermek, uzatılan kızına çeyiz vermek, çocuklarını okutup, eğitmek ve bunun için imkan oluşturmak, babanın boynunun borcu sayılmıştır. Babaya saygı duyma, ona karşı gelme adabı, Türk soylu ve Doğu halklarının aile ilişkilerinde sosyal norm olarak kabul edilir.

Yedi Yargı’da *bedel miktarı sınıf-sal vasıflara* göre belirlenir olmuştur. Halkın hanı, sultanı, hazret-i piri kasten öldürülürse onların her biri için yedi kişinin bedeli ödenmiştir. Eğer sıradan kadılarla hocalardan biri öldürülecek olursa onların her biri için iki kişinin bedeli ödetilmiştir. Halkın Boy Aksakalı, Biy’i (kadısı), kahramanı öldürülürse de bedeli sıradan bir insanın bedelinden yüksek kesilmiştir. Sultan ile hocaya hakaret edecek olursa hakaret eden kişi 9 hayvan, döven kişi de 27 hayvan ceza ödemiştir. Kul-ların bedeli kartalın ya da av avlayan bir tazının bedeline eşit sayılmıştır. Bütün bunlara rağmen yazılı belgeler, Biy’lerin vefat etmiş üst sınıf temsilcilerine bedel keserken suçlu kişiye af ve kolaylık tanıdıklarını ispatlamaktadır. Polonyalı araştırmacı Bronislav Zaleskii “sultanı öldürdüğü için 1500-2000 koyuna kadar bedel belirlenir” demiştir (Zaleskii, 1991: 107). Geleneksel hukuka göre, sahibi kölesini, ana baba kendi çocuklarını, kocası da kendi eşini cezalandırma yetkisine sahip olmuştur.

Suçlu kimse, erkeği bir organından yoksun bıraktığı takdirde, yani gözünü çıkartırsa, dilini keserse, cinsel organını keserse, onların işlevine zarar verirse yarım bedel (500 koyun ya da 50 yıllık veya 25 deve); sağ koluna zarar verirse ya da sakat kalacak dereceye getirirse veya ayağını total ederse o zaman bedelin $\frac{1}{4}$ kadarını; erkek kişinin ayağının total kalmasına sebep olursa ya da kolunu kırarsa bedelin $\frac{1}{8}$ kadarını; başparmağını koparırsa 100 koyun; serçe parmağından ederse 20 koyun ödemiştir. Bir kişi, avcılık veya kökpar, at yarışı gibi oyunlar sırasında tesadüfen ya da kasten birisini öldürdüğü takdirde ona bedel ödetilmemiştir. Onun ölümüne istemeyerek sebep olan adam, kendi isteğiyle ölen kişinin yakınlarına birkaç hayvan götürüp, ölüyü defnetmek için yardım edebilmiştir. Akıl hastaları kriz anında birisinin vücudunu yaralarsa ya da öldürürse de bedel ödememiştir. Akrabaları, ölen kişinin defin masraflarını karşılamıştır.

Hamile kadına birinin zarar vermesinden sonra karnındaki bebeği beş ayı geçmiş olup, ölü doğarsa yarım; eğer kadına atlı kişi çarpıp, ölü bebek doğacak olursa ve bu bebek beş ayını doldurmamışsa ölü bebeğin her bir ayı için 1 yıllık, beş-dokuz aylık sabinin her bir ayı için bir deve bedel ödenmiştir. Bebek doğar doğmaz öldürülmüş olursa bir insan olarak sayılmış ve tam bir bedel ödenmiştir. Hamile bir kadını öldürdüğü için kadın ile karnındaki bebeğin bedeli yüksek olmuştur; eğer suçlu kimse evlât sahibi olamayan kısır ise, kör, engelli, akıl hastasıysa ona yarım bedel uygun görülmüştür (Ball-yuzek, 1847: 131-133; Dobrosmyslov,

1904: 35-39). Vücudunda hastalığı olan insanın bedelinin düşük olması, onların sosyal haklarını sınırlamak değildir. Burada erkeklere ödenecek bedel, düşman saldırılarında yurdunu koruyabilecek güce sahip olup olmala- rıyla açıklanmaktadır.

Kesilen bedeli istemeye gelen adamlar *qunıker* (kan bedelini alan kişi), *dawger* (davacı, şikayetçi) diye adlandırılmışlardır. Onlar için suçlu- nun yakınları özel olarak keçe çadır ev dikip, anlaşılmaya bayrakla gelmiş- ler ve kara koyun kurban etmişlerdir. Suçu işleyen insan davacılar bedeli tam olarak ödeyene kadar gözükme- miştir. Bedelin tümü ödendikten son- ra davacı ile suçlunun ağabeyleri ala halatın iki ucundan tutup, “ala halat kesme” merasimini yerine getirmiş- lerdir. Halatı saygın Aksakal keser ve ardından Aksakalın omuzuna çapan örterler. İki tarafı barıştırma merasi- mi yerine getirildikten sonra suçlu ge- lip “İşte başım, koparacaksın; işte ka- nım, dökeceksen” dediği anda davacı “Affettim” der (Makovetskii, 1886: 72). Bedel, zarar gören kişinin en yakınına veya mirasçısına verilir.

Bedel belirlemek

Suç işleyen ya da belli bir sebep- lerle (hırsızlık, insan vücudunu yara- lamak, kız kaçırmak v.d.) suçlu olarak bulunan insanın mağdura ödeyecek miktar *ayıp* (ceza bedeli) diye adlandı- rılmıştır. *At-ton ayıp* (atla ödenen ceza bedeli) olarak 1 yılki, 1 çapanla öden- miştir, bazen «at» olarak ifade edil- mesine rağmen, yerine sadece çapan verilmesi de mümkün olmuştur. Bedel olarak ödenen yılkinin, suçun türüne göre 3 yaştan eksik olmaması gerekli- dir. *Azusız at*, hafif suçlar için koyun-

la ödenen bedeldir. Bunun yanı sıra suça cezanın şekline göre “*bir at*”, “*bir deve*, *bir çapan*” gibi cezalar kesilmişt- ir. *Dokuz*, dokuz hayvandan oluşan bedeldir. Dokuzun başında mutlak bi- çimde deve, yılki ya da öküz gelmiştir. Dokuzun içeriği suça ödenecek bedelin türüne göre değişmiştir. *Deve başta ol- mak üzere dokuz*, üç deve, üç yılki, üç büyük baş hayvandan oluşmuştur. Üs- telik bu adı geçen hayvanlar dişi olup, her biri bir-iki yaşlardaki yavrularıyla birlikte verilmiştir. Dokuz ceza bedeli- nin bu türü, en değerlisi olarak sayıl- mıştır ve davalı olan suçlar için uygun görülmüştür (dokuzun bu türü “*kalin mal (başlık)*” olarak da geçerli olmuşt- ur); *At başta olmak üzere dokuz*, üç at, üç büyük baş hayvan, üç koyun; *Öküz başta olmak üzere dokuz*, üç büyük baş hayvan, altı koyun ya da bir öküz, se- kiz koyun; *Sığır başta olmak üzere do- kuz*, dokuzun başı olmak üzere deve, yılki, büyük baş hayvan kaldırılır ve sekiz koyun verilir (Ballyuzek, 1871: 60-62; Makovetskii, 1888: 71; Dob- rosmyslov, 1904: 41; Zagryajsky, 1876: 164).

İnsan vücuduna zarar verilmesiyle ilgili cezalar: insanın kulağını, bur- nunu, dudağını keserse suçlu adama – iki dokuzdan oluşan hayvan ödeme cezası; adı geçen organlara zarar ve- rirse birden dokuza kadar; insanın sağ elinin başparmağını keserse bir do- kuz; işaret parmağını keserse bir deve ve bir at; orta parmağını keserse ceza yok; yüzük parmağı veya serçe parma-ğını keserse her birine bir deveden; sol elin baş parmağını keserse bir deve ve bir at; orta parmağa ceza yok; yüzük parmağı ve serçe parmaklarını keser- se her biri için bir at ödenmiş, insan

ayağının büyük iki parmağını keserse her birine bir deveden; kalan parmaklara bir attan ödemişler, insanın kesici dişlerini kırarsa bir dokuz; kıyıda ki azı dişlerini hesaba katmadığında kalan dişleri kırarsa bir at bedeli ceza kesilmiştir.

Eğer birisine şiddet gösterip, bu durum dayak atmaya kadar ulaşır, bunun sonucunda kişi yatağa düşecek olursa, suçlu adam onun bütün tedavi masraflarını karşılamaya, tedavi ettirmeye mecbur olmuştur ve yakınlarına, verdiği zarar karşılığında bedel ödemiştir; zarar göreni tedavi ettirmeyi kabul etmediğinde ise kesilen cezanın üzerine tedavi masraflarını da ek olarak vermeye mecbur olmuştur.

Kazak geleneksel hukuk sistemi-ne göre sebepsiz *barımta* (başkasına ait yılki sürüsünü kaçırma olayı) yapana üç dokuz, yani yirmi yedi yılki miktarında ceza kesilir. Eğer bedeli başka bir hayvan türüyle ödeyecek olursa, bir deve üç yılkiya veya otuz koyuna eşit olmuştur. Yılki *barımtalamak* (kaçırmak) ile yılki çalmak, farklı durumlardır. Yazılı verilere dayanacak olursak, öncelikle barımta, önceden uyarılıp, açık türde yapılır; ikinci olarak, gece değil gündüz yapılır; üçüncü olarak barımta yapmak için belli bir sebep olması lâzım, mesela, nişanlı kızın kaçırılması, bedelini, cezasını ödemiş olması, v.d. (Grodekov, 1889: 170-171; Velihanov, 1985: 97). Ayrıca barımta, birisi suçlu bulunup, Biy'in kararlaştırıp, kesmiş olduğu bedeli o kimsenin ödemek istemediği durumda da yapılır. Barımta bazen suçlu adamın akrabalarına, o sülâlenin Aksakalına yapılmış saldırı olarak sayılır (Makovetskii, 1886: 73). Kazak

Hanlıği döneminde barımta, savaşla birebir sayılmıştır. Barımta, acımasız durumların meydana gelmesine de sebep olmuştur. Sebepsiz yere barımta yapan köylülerin ayağına urgan bağlayıp, ağaca asmışlardır (Grodekov, 1889: 171). Sır-Aral, Karakum bölgelerinde barımta deveye de yapılmıştır (Araştırmacının gezi notlarından). Bu olay, adı geçen bölgelerde deveciliğin iyi gelişmesiyle alakalıdır. Barımta sebepsiz, gizli bir şekilde yapılırsa bu, hırsızlık olarak sayılır. Belli bir sebebi olmasına rağmen gizli bir şekilde yapılırsa, üç gün içerisinde barımta yapanların yılki sahibine barımtanın sebebi belirteip, haber vermeleri gerekir (Grodekov, 1889: 171).

Hırsızlık, suç olarak kabul edilmiştir. Geleneklere göre yılki çalan kişi yakalanırsa, onun bindiği atına el konulmuş ve ona "*kanlı at*" denilmiştir. Bedel olarak, çalan kişi, çalınmış yılkiyi geri vermek zorunda olmakla birlikte *boynuna bağ* diye, üç yaşındaki bir *kunan* (üç yaşına giren erkek at), *kuyruğuna bağ* diye, iki yaşındaki tayı da eklemiştir. Buna Kazaklar "Boynuna kosak (ek), kışına direk" demişlerdir. Hırsızlık, barımta v.b. suçları çözüme ulaştırma işlerinin sonuna doğru Biy'lerin önündeki suçlunun iki ayağını ala ipe bağlamışlardır. Bu gelenek, *davacının ip kesmesi* diye adlandırılır (Ballyuzek, 1871: 117; Dobrosmyslov, 1904: 41; Zagryajsky, 1876: 165). Bu ala ipi toplantıya katılan Aksakallardan biri bağlamıştır.

"Birinin ala ipinden atlama" deyiminin bu tür olaylar sonrası çıktığı sanılmaktadır. *Ala ip ayıbı*, bir koyun veya bir çapanla sınırlandırılmıştır. Hırsızlığın büyüklüğüne göre ceza be-

deli üç dokuza kadar yükselmiştir ve bu şekilde cezalandırmak *aybana* diye adlandırılır. Böyle durumlarda suçlu bütün mal mülkünden de olabilir ve buna “şayıp aluv” (*zorla almak*) demişlerdir.

Birine bedel, ceza kesildiğinde köylüleri, akrabaları ödeme konusunda yardım etmişlerdir ve buna “*jilu jinaw*” (*yardım toplama*) demişlerdir. Eğer biri yardım etmek istemezse o kimse, başına bir iş geldiği durumda yardım isteme hakkını kaybetmiş olur (Grodekov, 1889: 115-116).

Sosyal ve Aile Düzeni Yönetmeliği

Geleneksel kanunlar sosyal ve ahlaki ilişkileri hukuksal açıdan geliştirmiştir. Biy’ler ülkedeki huzuru korumaktan da sorumlu olmuşlardır. Davalı durumları çözüme ulaştırma meseleleriyle ilgili olarak halk, Biy’lerden kadılık etmelerini istemiştir.⁵

Geleneksel hukuk normları *miras hukuku*, *manevi vasiyetname* meselelerini de düzenlemişlerdir. Babasının mal mülküyle birlikte kıstaw (kışlak), jaylaw (yayla) gibi mevsimlik otlaklar çocuklarına miras olarak geçirdi. Yetim kalan çocuklara akrabaları yardımda bulunmuşlardır (Miakutin, 1910: 17-19). Miras meselelerinde anlaşmazlıklar meydana geldiği durumda halkın Aksakalları kendi aralarında müzakere ederek çözüm yollarını bulmuşlardır.

Suçsuz birinin namusuna dil uzatıp, küfür edip, vücudunun herhangi bir yerini yaralamayacak şekilde şiddet gösterdiği durumda da ceza verilip, geleneksel ortamda insanların birbirine olan saygılarını korumaları

konusundaki sorumluluklarını arttırmışlardır. Mesela, bir Sultan’a sıradan bir kişi dil uzattığı durumda üç *at-ton ayıp* (ceza bedeli), şiddet uyguladığı durumda ise Sultan’ın kendi kararına göre ikiden dokuza kadar ceza bedeli kesilmiştir.

Bir insanın ölümüne ya da yaralanmasına hayvan sebep olursa onun sahibine ceza verilmiştir. Kudurmuş buğra insanı ısırıp, çiğneyerek öldürürse ve hayvanın kudurduğunu sahibi bilmesine rağmen onun ayağına köstek vurmadiysa ya da bağlamadıysa bu durumda sahibi suçlu olarak sayılıp, ölen kimsenin tam bedelini ödemek zorunda olmuştur. Buğra ilk defa kudurmuşsa ve bunu sahibi hissetmemişse bu durumda ölen kimsenin defin masraflarını karşılamaya, öldükten sonraki gelenek-görenekleri yerine getirme sırasındaki masrafları ödemeye ve buğrayı vermeye mecbur olur. Eğer at sahibi geleneklere göre atını keçe çadırın arkasına bağlayıp, o at yanına yaklaşan birini tekmeleyip, o kimse de bu sebeple can verirse at sahibine bedel kesilmemiştir. O sadece at-ton (at ve kürk olarak) bedel ödemiştir. Oysa atın sahibi atını keçe çadırın önüne bağlayıp, ev halkını uyarmamışsa ve keçe çadırın içinden çıkmakta olan kişi at tekmesiyle can verirse at sahibi ölenin tam bedelini ödemiştir. At keçe çadırın bir yanına bağlandığı halde birini tekmesiyle öldürürse at sahibi ölen kişinin yarım bedelini ödemek zorunda olmuştur.

Hayvanların otladığı yerde biri kapan kurup, ona bir insan veya birinin hayvanı takılacak olursa kapan kuran kimse ceza bedeli ödemek zorunda bırakılmıştır. Belli bir sebeple

bindiği atını yol boyunca kaybedip, kendisi de yol üzerindeki bir eve uğrayıp, atını aramak üzere yardım istediği anda yardım etmeyen insanlar da ceza bedeline mahkûm edilir (Dobrosmyslov, 1904: 42-43).

Kazak halkı uzak sefere çıkacağı sırada sadece ıssız yerlerden geçecek olursa yanına yiyecek almıştır, sebebi gelen misafire ikramda bulunma zorunluluğu, belli kurallar çerçevesinde yürütülmüştür (Makovetskii, 1886: 61). Misafir gelip, acından ölecek olursa ev sahibi onun bedelini ödemek zorunda olmuştur. Misafirin açlıktan ölmüş atının yerine başka bir at vermiştir. Kıtık dönemlerinde ikramda bulunmayan kimseler cezaya çarptırılmamıştır (Grodekov, 1889: 113).

Düğün dernek, ölünün hayrına verilen yemek, kökpar, at yarışları organize edildiği sıralarda halkın huzurunu bozan kişiye at-ton bedel; birisini yakalamak amacıyla köye gürültülü biçimde atıyla koşturarak gelip, “Köye baskın yapacağım, birisini öldüreceğim” diye korkutup, halkın huzurunu kaçıran kişiye bir dokuz miktarında ceza verilmiştir. Mevsimlik otlaklara göçmekte olan köye de bu şekilde koşturup gelen kişiye ceza verilmiştir (Zagryajsky, 1876: 183). Bu kural, yasaklanan âdetle de ilgilidir, sebebi sadece düşman saldırdığında haberciler köylere bu şekilde koşarak girebilmişlerdir. Kazaklar, günümüzde de eve koşturarak girmeyi yasak etmişlerdir (araştırmacının gezi notlarından).

Sosyal düzeni bozan kişiyi cezalandırmanın bir yolu *düre soğu*, yani sopayla dövmektir. Mesela, falaka cezasında, suçun türüne göre suçlu 6’dan 90 defaya kadar dövülmüştür. Peygamberimiz (S.A.V.)’e dil uzatan

kişiyi taşlamanın yanı sıra 70 den 90 a kadar, birisinin namazını bozana 27’den 60 a kadar, mezar taşına zarar verene 7’den 27 ye kadar, yalandan yemin edene, yalancı şahitlik yapana 25’den 40 a kadar, kalabalık içinde kavga çıkarana 9’dan 15 e kadar, birinin tehlikede olduğunu görmesine ve imkânı olmasına rağmen yardım etmeyene 45’den 75 e kadar, birinin intihar etmesine yardım eden ya da sebep olan kişiye 80’den 90 a kadar olmak üzere sopayla dövmüşlerdir. Dövme cezası, düşman saldırısı olduğu, ekinlik alanda yangın çıktığı, sel olduğu şeklinde yalan haber verip, halkın huzurunu bozan kişiye de verilmiştir (Zagryajsky, 1876: 171-173).

Dövme işlemi için üç örgülü, kalın saplı, vücuda ağır darbe indiren kamçı veya özel olarak yontulmuş sopa kullanılmıştır. Dövme cezasını uygulamak için izni Biy’den başka, soy başkanı, köy yöneticisi olan itibarlı zengin kimse de verebilmiştir. Dövme işini genellikle ordu mensubu olan ve kolu kuvvetli kimseler gerçekleştirir. Cezalı kişiyi belinin yarısına kadar soyup, ayakta durduğu hâlde dövme “*tağzır*” diye adlandırılır (Araştırmacının gezi notlarından). Kazak halkı “*conunnan taspa tileyin be*” (*sırtından kayış keseyim mi*) tabirini birisini cezalandırmak üzere olduğunda kullanır. Taspa (kayış) devenin boyun derisinden kesilip alınır. Bu ise dövme işlemi sırasında kayıştan örülen kamçının kullanıldığını göstermektedir.

Kazak toplumunda ailevi meseleler ile nikâh ilişkileri, başlık ödeme meselesi de geleneksel hukuk yasalarına göre gerçekleştirilmiştir.⁶

Kazakların aile kuralları erkek ile kadının dereceleri ile hukuksal ilişki-

lerini düzenlerken Kur'an ayetlerindeki, hadislerindeki, şariat kanunlarındaki durumlar esas alınmıştır. Fakat Batı araştırmacılarının fikirlerinde İslam memleketlerindeki kadınların ailenin, toplumun bir üyesi olarak gelişmesine, kendi kendini geliştirmesine sınırlama getirilmiştir gibi yargı ve sonuçları sık sık görmek mümkündür. Böyle yargı ve sonuçlar geleneksel Kazak toplumuyla da ilişkili olarak dile getirilir. Bunun kanıtı olarak çok eşlilik, başlık, kadının bedeli gibi aile kurumuna yönelik gelenekler gösterilebilir.

Yedi atayı geçmeden evlenenlere 72'den 90 a kadar sopayla dayak atılır (Zagryajsky, 1876: 172). Yedi atayı geçmeden kız vermek «*kan karıştıрма*» olarak görülüp, ölüm cezası verilmiştir. Bu hüküm, aile üyeleri affettikleri durumda sopayla dayak atma cezasıyla değiştirilmiştir. Sopayla 90 kere vurarak verilen dayak cezası, cezaların ağırlığı olarak sayılmıştır ve zaman zaman bu ceza uygulanırken ölenler dahi olmuştur.

Kadınlar kocası öldüğü durumda *amengerlik* (dul kalan bir kadını ölen kocasının kardeşi veya yakınlarından birisi ile evlendirme geleneği) geleneğine göre küçük veya büyük kaynından biriyle başlıksız evlenir. Eğer kadın bu şekilde evlenmek istemezse onu zorla evlendirmeye geleneksel hukuk kuralları müsaade etmez (Grodekov, 1889: 86; Zagryajsky, 1876: 177).

Bütün bunlara rağmen dul kadının evlenmek istemediği durumlar nadir olmuştur. Eski dönemlerde Kazak kadınları “Kadın yurdundan gidecek olsa da kocasından gitmez” düşüncesine uydukları için, dul kadınlar amengliğe hazır olmuşlardır.

“Kız Jibek” destanının bir varyantında Kız Jibek'i Tölegen öldükten sonra Kalmak Han'ı ve kahramanı Koren ister. Koren ile evlenmek istemeyen Kız Jibek:

“İlk olarak *evlendiğim Jağalbaylı*,
Yılıksı sürü sürü güdemiyor,
Tölegen'in öldüğü gerçek ise
Dulunu arayıp, bulup, niye almıyor”

diye, Çağalbaylı tarafından bir kaynının dulunu arayıp, bulması için peşinden gelmesini beklemektedir. Böylece, Sansızbay ile evlenip, çocukluğa karışır.⁷

Destanda, Tölegen Cungarlara karşı savaşmak için asker toplamaya giderken Kız Jibek kötü bir rüya görür. O anda Tölegen, Kız Jibek'in yengesine:

“Ölürsem arkamda kalan
Sansızbay adlı kardeşim var,
Jibek'im neden korkuyor?...
...Ölüp gidersem, Jibek'i,
Kötülere yem etmez,
Sansızbay adlı kardeşim var...”,
diye söylemiştir (“Kız Jibek” destanı) (Babalar Sözü, 2009: 123).

Tölegen düşmana karşı giderken Sansızbay'a:

“*Bana bir şey olursa,*
Asil doğmuş Jibek'i
Kötülere yem etmeden,
Yarın yapıp, seversin”
diye emanet etmiştir (“Kız Jibek” destanı) (Babalar Sözü, 2009: 128).

Kız kaçırma davalarını da Biy'ler çözüme ulaştırmıştır. Birisinin başlığı ödenmiş olan nişanlısını kaçırmak, dünürleşerek evlenmiş olduğu damadı kız beğenmediği için kendi sevdiği kimseye kaçması gibi durumlar nadir de olsa meydana gelmiştir. Sonunda davalık olan böyle işlerde bazen Biy'ler araya girmiş, bazen de birbi-

rini seven iki genci savunmamış, tam tersine davalı tarafa dullarını teslim ettiği durumlar da olmuştur. Mesela, 1780 yıllarında gerçekleşmiş olaylardan esinlenerek yazılan “Enlik-Kebek” destanındaki Enlik, Nayman soyunun “Matay” boyundan genç ve güzel bir kızdır. Rahat ve serbest bir şekilde büyümüş olan Enlik, gelecekteki kocasını beğenmez ve Tobıktı soyunun kahramanı Kebek’e âşık olur ve kaçarak evlenirler. Bu durumu kabullene-meyen Matay boyunun önde gelenleri, güç toplayarak Tobıktı soyuna baskın düzenlemek ister. Tehlikeyi fark eden Tobıktı yurdunun adamları bu tehlikeyi göze alamazlar. Nihayetinde Enlik ve Kebek can verirler. Onları atın kuyruğuna bağlayıp, çekerek öldürmüşlerdir⁸ (Şakarım, 1988: 291-309).

Hüküm verme ve onu hayata geçirme işlemi

Hüküm verip, cezalandırma hukuku Han’ın, Biy’ler ile aşiret liderlerinin elinde olmuştur. Han ordusunda itibarlı aşiret Biy’lerinden oluşan *Biy’ler kurulu* kendi görevlerini yerine getirmişlerdir. Hanın katılımıyla gerçekleşen *Biy’ler kurulu*, millî birliği zedeleyen büyük tartışmalar çıktığı zaman, yurda düşman saldırdığında, komşu memleketlerle ilişkiler kurulacağı zaman toplanmıştır. *Biy’ler kurulu’na* Han, Sultan, Üç Cüz’ün tanınmış Biy’leriyle beraber halk kahramanları da katılmıştır. Sonucunu Han’ın dile getirdiği meseleye halk, «Han’ın kararlaştırdığı iş veya mesele» demiştir. Tarihte Tauke Han ordusuna ait Türkistan civarındaki Biytöbe’de, Sayram şehri yakınlarındaki Martöbe’de, Angren şehri yanındaki Kültöbe’de⁹ *Biy’ler kurulu* gerçekleştiği bilinmektedir (Kazak tarihi 1998: 435; Kazaktın ata zandari (4)

2005: 19-34; 152-157). Kurula katılacak Biy’lere sayı olarak bir sınırlama getirilmemiştir. Boylar arasındaki toprak davası, dul davası iyice çözülmez hal aldığına da *Biy’ler kurulu* toplanmıştır. Kurul başlamadan önce Biy’lerin arasından kurulu yönetecek, davaları sonuçlarını ilan edecek Töbe Biy seçilmiştir (Resim 1).

Aşiret Biy’leri mahkemenin ve idari makamların sorumluluklarını aynı anda uygulamışlardır. Eğer aşiret arasındaki davalar hakkındaki meseleler incelenecek olursa hükmü sultanlar, Biy’ler, bazen de birkaç Biy ve Aksakal danışarak çıkarmışlardır (Resim 2-4). Yani, Biy’ler aşiret içindeki, halk arasındaki büyük davaları köy aksakallarının katılımıyla incelemişlerdir. Eski geleneksel kanunların hayata geçmesiyle ilgili olarak halk arasında “Tura bide tугan jok, tugandi bide iman jok” (Adil karar veren Biy’de akraba olmaz, akrabası olan Biy’de de iman olmaz), “Kara kıldı kak jarğan” (çok adil kararlar alan), “Erдин kunin eki auiz sozben bitiru” (Delikanlının değerine iki lafla son vermek), “Tugel sozdin tubi bir, tup atası – Maiki bi” (Bütün konuşmaların kökü, atası birdir, bunun atası da Maykı Biy’dir), “Bidin tuzuligi miltuktai, otkirliği kilitai bolsin” (Biy’in dürüstlüğü, âdil oluşu silâh gibi, keskinliği kılıç gibi olsun), “Batur degen bir barak it eki katinnin biri tabatin, bi degen bir ak saragat, butun eldin bireyi gana tabatun” (Kahraman dediğin şey, iki kadından birinin doğurabileceği tüylü bir köpektir, Biy dediğin ise bütün halkın içinden nadiren ortaya çıkan değerli bir cevherdir), “Adil ukim – altın tarazi” (Adil hakim – altın terazisi) gibi atasözleri türemiştir.

Kesilen bedel ile ceza insanın boy-nuna *borç* olmuştur. Eğer ceza ödemek zorunda olan kişi fakir olup, cezasını ödemeye gücü yetmezse cezasını akrabalarıyla aşireti ödemek zorunda kalmıştır. Genellikle ceza kesilen şahıs ile ceza bedelini alıcı arasında iki taraf tarafından güvenilen bir kimse *kefil* olmuştur. Kefil olan şahıs, suçlunun ceza bedelini zamanında ödeyeceğine dair güven verir. Akrabaları ile köy sakinlerine daha sonra suçludan kendi masraflarını geri alabilmeleri konusunda hakk tanınmıştır. Suçlu ya kesilen cezayı ödemesi için bir yıl müddet verilmiştir. Suçlu kişinin özgürlüğü elinde olmuştur, kalabalık önünde herhangi bir vücut organından ayırmak, özgürlüğünü elinden almak, yani zindana atmak, hapsedmek gibi cezalar uygulanmamıştır.

Davayı, Han ile Sultan gibi halkı yöneten şahıslar yürütecek olurlarsa bu durumda suçlu, *Hanlık* diye adlandırılan bedel ödemiştir. Mesela, ceza bedeli olarak başta deve olmak üzere dokuz baş ödemesi kararlaştırılmışsa bir deve, başta at olmak üzere dokuz baş ödemesi gerekiyorsa bir yılkiyi Han'a vermek zorunda olmuştur. Davaya bakan Biy'in hesabına ödenecek olan bedel, *Biylik* diye adlandırılıp, geleneğe göre suçludan alınacak olan mal mülkün onda bir bölümünü almasına hak tanınmıştır. Biy, hem aşiret yöneticisi, hem de yerel yönetimin temsilcisi olarak sayılmıştır. Biy'lerin bakacağı davaya katılacak kişileri toplayan ya da Biy'lerin kararını hayata geçirmeye çalışan kimseye ödenecek bedel, *jasawul akı* (yüzbaşı bedeli) ya da *at mayı* (at yağı) diye adlandırılıp, bedel miktarı onun geçeceği yolun

uzaklığına göre belirlenmiş, aldığı bedel Biy'in alacağı bedeli geçmemiştir (Ballyuzek, 1871: 63; Dobrosmyslov, 1904: 41). Biy'ler kurulunun kararı, mutlak biçimde hayata geçirilir. Biy'ler kurulunun kararını bir sonraki Biy'ler kurulunun kararına kadar kimse değiştirememiştir.

Suçlu sayılan şahıs kesilen hükümüne yerine getirmeyecek olursa ya da köy aksakalı suçluyu koruyacak olursa ve onun cezasını ödemesini takip etmezse talepte bulunan şahıs köyündeki kendi Aksakal'ının izni ile barımta gerçekleştirmeye, yani kendi akrabaları veya komşuları ile yükümlünün köyüne gidip, onun hayvanlarını kaçırıp götürme hakkına sahip olmuştur. Fakat evine geldikten sonra barımta sonucunda kaçırılan hayvanların sayısının talep edilen miktara denk olması için bu işi takip eden kendi yöneticisine haber vermek zorunda olmuştur. Buradan, geleneksel hukukta barımtayı bazen yapıma şekline göre olumsuz bir davranış olarak görmeyip, o dönemdeki Kazak toplumunun kaba bir davranışı, toplumsal bir olgu olarak ele aldıklarını görmek mümkündür.

1867-1868 yılları Rus Çarlık Hükümeti Kazak topraklarını yönetmenin yeni kurallarını belirler. Bu kurallara göre idari ve yargı reformu belgesi düzenlenirken Çokan Velihanov bu durumu ilk olarak eleştirenler arasında olmuştur. Çokan Velihanov, "Sot refopması tirali hat" (Yargı reformuyla ilgili bir mektup) adlı Omsk şehrinde kaleme aldığı çalışmasında, Kazak toplumunda Biy'lerin hüküm verme konusunda rolünün üstün olduğunu dile getirip, reformların ulusal toplum davranışlarına uygun olması gerek-

tiğini söylemiştir (Velihanov, 1985: 171). Çokan Velihanov'un fikirlerine o dönemlerde pek önem verilmemiştir. Yargı reformları kabul edildikten sonra toplumsal ilişkilerle ilgili büyük davalar, ceza davaları adli ve idari yolla çözülmeye başlamıştır. Biy'ler ise halk arasındaki, ailevi ilişkilerle ilgili meselelere kadılık yapmakla yetinir olmuştur. Kazak topraklarını yönetme kuralları devreye girdikten sonra 100 aileye bir Biy seçilip, Biy'i Çar onaylayıp, resmi rozet vermiştir (Resim 4). Biy'lerin kararı Biy'ler kitabına kayıt edilip, kendi mühürleri vurulup, doğrulanmasıyla Biy'lerin Çar siyasetiyle bütünlüğü sağlanmıştır.

Resim 5 – Biy seçimleri. (Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisanie nashogo otechestva, 1903: 217).

Alihan Bökeyhanov: “Biy adil olmadan halk düze çıkmaz, Kazaklar Rus yönetimine bağlı olunca “at yarışında at gibi, iyi bir yorga gibi” söze usta olan, öne geçen Biy olmamıştır. Ruslara kim yaranabildiyse o kimse de halka hükmetmiştir. Günümüzdeki Kazak Biy'lerine bakarak biz memleket olamayız, bunlar yolunu şaşırmış kimselerdir”; “Biy adil olursa dava da sona erer” diyerek, Devlet Duması'nda Kazak halkına Rus kanunlarını zorla kabul ettirmektense Kazak halkının mevcut sisteme uygun olan kanunlar çıkarmak gerektiğini dile getirmiştir (Kir balasy, 1917: 47; 50).¹⁰ Yazılı belgeler 19. Yüzyılın sonunda Biy'ler otoritesinin azaldığını göstermektedir.

Sonuç

Eski Kazak toplumundaki geleneksel hukukta insanların sosyal ilişkilerde, halkın huzurunu, ailenin birliğini korumada ve şahsi olarak da sorumluluğunu arttırmak amaçlanmıştır. Bunda Biy'ler ile aksakallar kurulunun siyasi açıdan etkisi büyük olmuştur. Kazak yurdunun Rus İmparatorluğunun sömürgesi hâline gelmesi geleneksel hukuk sistemini değiştirip, geleneksel yönetim sistemi sömürge vasal yönetime dönüşmeye başlar. Rus Çarlığı büyük memleketi yönetmek için Kazak hayatının bütün kamu ve sosyal alanlarına el koymuştur. Rus Çar'ı tarafından Kazak bozkırını yönetme hususundaki kurallar konulup, sultan, bölge yöneticisi, zengin, Biy'lerin Çar siyasetiyle uyumlu ve istikrarlı olması amaçlanmıştır. Kazak Biy'leri dürüst, adil yargılama yapabilmişlerdir. Kazak toplumundaki geleneksel kurallar, 1867-1868 yıllarındaki Yönetim Kurallarına kadar geleneksel esasa dayanarak gerçekleştirilmiştir.

Kazak halkının geleneksel hukuk kuralları nesilden nesile sözlü olarak ulaştırıldığından dolayı bizim elimizde tamamı bulunmamaktadır. İlk olarak kayda geçiren Aleksandr Levşin, «Yedi Yargı'y» oluşturulduktan yüz sene kadar sonra yazıya geçirmiştir. Aradan geçen uzun süre «Yargının» tam olarak ulaşmasına mutlaka etki etmiştir. Sonraki nesillere sözlü olarak ulaştığında «Yargıların» değişime uğraması kaçınılmazdır. Tarihimizde gerçekleşmiş olan buna benzer hukuk normları, eski geleneksel toplumdaki ahlak ve iletişim sistemini kanıtlayan önemli belgelerdir.

NOTLAR

- 1 “Kasım Han’ın Doğru Yolu” beş yargıdan oluşur: *Mülkiyet kanunu*, mal mülk davası, toprak davası; *Ceza hukuku*, adam öldürmek, soygun yapmak, saldırıda bulunmak, hırsızlık yapmak; *askeri hukuk*, askerin görevleri, ordu oluşturulması, askerin bedeli; *Elçilik uygulamaları*, uluslararası ilişkilerdeki görgü kuralları; *Kamu hukuku*, at yarışı, bayge, ölü hayrına verilen yemek, düğün, bayram öncesi kuralları.
- 2 “Esim Han’ın Eski Yolu” *bedel davası*, *toprak davası*, *dul davası*, *hayvan davası* gibi bölümlerden oluşmuştur. *Bedel davası*, *erkek bedeli*, *sanat bedeli*, *kemik bedeli*, *kadın bedeli* olarak gruplandırılmıştır. *Sanat davası*, yarışa girip ödül kazanan şair, pehlivan bedeline kesilip, 200 yılki ve 12 deveye denk olmuştur. 19. yüzyılın tanınmış atışma ustası olan şair kız Ulbike’yi kocası kıskanıp, öldürdüğü için karısının yakınlarına sanat bedelini ödemiştir. *Kemik bedeli*, ölen şahsın naaşı yakınlarının eline geçmediği ve ite kuşa yem olduğu durumda, iki kişinin bedeli olarak ödenir. Buna, *ek bedel* demişlerdir. *Can bedeli*, yani suçluyu ölüm cezasına çarptırmak, «kanı kanla yıkamak» diye adlandırılır; *Hayvan cezası*, bedel ödemektir, sebebi bedel hayvan sayısı ile hesaplanarak kesilmiştir. *Ar cezası*, suç işleyen şahsı yurttan uzaklaştırmak, yüzüne leke sürmek, yüzüne tükürmek, erkek hayattayken atının kuyruğunu kesmek (Kazaklar atın kuyruğunu sahibi vefat ettiğinde kesmişlerdir ve buna «at tuldaw» demişlerdir, tuldanan yani kuyruğu kesilen atın sahibinin vefatının ardından bir sene geçince «as beruw» hayrına verilen yemekte ise o atı kesmişlerdir), kadının saçını kesmek, v.d.
- 3 Geleneksel Hukuk kayıtlarının versiyonları günümüzde “Kazaktın ata zandapı” (Kazakların Ata Kanunları) serisinde kazakçaya aktarılacak bir araya getirilmiştir. Bu seriye, Levşin’in sunduğu ve ondan sonra da yazıya geçirilen versiyonları, 19. yüzyılda Kazak Biyleri tarafından tamamlanan kurallar, Biylerin hayat hikâyeleri, Rusya’nın Kazak topraklarını yönetme kuralları dâhil edilmiştir (Kazaktın ata zandari: 2004-2009).
- 4 19. yüzyılın ikinci yarısında Semey bölgesinin Jidebay köyünde Kunanbay Biy’in başkanlığındaki Aksakallar kurulu Kodar ile Kamka’yı ölüm cezasına çarptırmışlardır. Kamka kocası vefat ettikten sonra kaynatısıyla kalmıştır. Birbirlerine baba kız olup, dertleşirlerdi. Birlikte olduklarına dair iftira atılır. Büyük devenin hörgücüne asarak öldürürler. Kodar’ın canı çıkmayınca *tas boran* (taşlayarak öldürme) yaparak öldürmüşlerdir (Auezov, 2002: 35-39).
- 5 Sır bölgesinin Kete-Şömekey aşiretinden çıkan Törebay Biy’e kadınlık yapması için iki avcı gelir. Bir ihtiyar avcı, inin ağzına kapalı kurup tilki avlarmış. Kansonar (ilk kar yağdığında ava çıkma) günü bir avcı delikanlı kartalıyla, tazısıyla ava çıkar. Avcı tazısı tilkinin peşine düştüğünde tilki de inine doğru kaçıp, inin ağzında duran kapana düşer. O arada tazi da gelip ulaşır. Kapamı kuran avcı, “Senin kartalın ile tazın var, dışarıdaki bütün hayvanlar senindir, ben kapalı kurup av alıyorum. Bu sebeple tilki de benim olsun” der. İki avcı tilkiyi paylaşamayınca Biy’in önüne gelirler. O anda Biy “Tilkinin Dişisi inini korur, dişi tilkiyse senin olsun ihtiyar. Tilkinin Erkeği dışarıyı korur, erkek tilkiyse senin olsun delikanlı” der. Tilki de dişiyi ve avcı delikanlı Biy’in adaletli kararına hayranlıkla ihtiyardan af dilemiş. Sır bölgesinin Jappas aşireti kuzey-batıya doğru yaylaya göç etmişler. Appaz Mırkı adlı zengininin göçü Arka’da geçici olarak durdukları sırada dünya mülkünün bir bölümünü gömmüşler. Onu Arka’lılar açıp, alınca arkası davaya dönüşmüş. Dava hakkında karar vermek üzere Küçük Cüz’den Aldanazar Biy, Orta Cüz’den Ayez Biy çıkar. Orta Cüz’ün Biy’i “Neyin kaybolmuş olsa da söyle, ne gibi zararın var” der. Böylece bir Jappas aşiretinin adamı “işlenmiş deri kayışım la gübrenin kayboldu”, der. Orta Cüz’den katılmakta olanlar “Jappas aşiretinin varlıklı olduğunu söylerler, gübrenin de lafı mı olur” demişler. O anda Aldanazar Biy: “Erkek adam, üzengi ile kayış olmazsa ata nasıl biner, kemeriyle kolanı olmazsa at dizginine nasıl sahip olur, bunların hepsi kayış ile gübreden değil mi?” demiş (Araştırmacının gezi notlarından).
- 6 Kazak halkı kızını evlendirirken “Taş gibi batıp, su gibi sin” dese de, kuvvetli, meşhur aşiretin kızı ise kızlarına cefa çekirtmemiştir. Eskiden Jappas aşiretinin bir zengininin A. adlı güzel kızı B. adlı Kıpçak delikanlısıyla evlenir. Su dökmekte olan kölesi istemeyerek ibrikle genç kadının başına çarpmış. Korkan köle, genç hanımın kaynanasının evine gidip saklanır. Çok sinirlenen genç kadın, “Ben seni C.’nin evine değil, Allah’ın evine de saklanmış olsan cezalandırmadan bırakmayacağım” diye, farkına varmadan kaynanasının adını zikretmiş. Kazak halkının geleneklerine göre gelinler, kaynanalarının ismini zikrederler. Aynı gün genç kadın kaynanasının verdiği karar gereği boğularak öldürülmüştür. Bunun üzerine Jappas aşiretinin adamları kızının bedelini ve kızının yerine Kıpçak aşiretinden bir kız başlıksız olarak talep ederler. Kıpçaklar ise gelininin yerine Jappas aşiretinden başka

- bir kızı talep ederler. Biy'ler Jappas aşiretinin talebini yerine getirtmişlerdir. Bu olayı Alaş hareketi mensubu Alihan Bökeyhanov "Kirgiz" adlı takma adıyla kaleme almıştır (Kirgiz, 1902: 19).
- 7 "Kız Jibek" destanı efsane değil, gerçekte olan tarihi bir olaydır ve ilk olarak 1880 yılında Musabay adlı şairden dinleyerek kayda alınlar olmuştur. "Kız Jibek" destanının birkaç varyantı mevcuttur. "Kız Jibek" filminin çekimleri Sovyet döneminde gerçekleştiğinden ve Sovyet Hükümetinin de "amengerlik" geleceğine karşı olması sebebiyle olay akışı ideolojik açıdan tamamen değiştirilmiş olup, film Kız Jibek'in Sansızbay ile evlenmesi ile değil, ölümüyle sonlandırılmıştır. Aslında halk arasında yaygın olan verilere göre Tölegen filmde olduğu gibi Bekejan'ın okuyula değil, Jibek'e aşık olan Koja adlı boydan türemiş Kesken-terek Tasımkocaoglu'nun okuyula hayatını kaybediyor. Bekejan, Şekti boyundan olan Kız Jibek ile aralarında beş atalık kuşak olan ve kız alıp vermesi yasak olan ağabeyi sayılır. Bekejan Aybekoğlu ünlü kahramandır. Araştırmacıların bazıları Tölegen'i Bekejan öldürmüş diye, destanı sonradan ulaştırılanlar tarafından değiştirilmiştir diyorlar (Joldasov, 2005: 81-85). Destanın bütün varyantları, Jibek'in Sansızbay ile evlenip, Jağalbaylı halkının neslini devam ettirmesiyle sonlanır. Bu gerçeği Jağalbaylı şeceresi de ispatlamaktadır (Jağalbaylı 2006). "Babalar Sözü" serisinin 26. cildinde destanın 1 varyantı, 53. cildinde ise 4 varyantı da bulunmaktadır.
- 8 "Enlik-Kebek" destanını Şakarim Kundayberdioglu (1858-1931), ulu şair Abay Kunanbayoglu'ndan (1845-1904) duyduğu gibi kaleme almıştır. 1912 yılında yayımlanan destanı "Jolsız jaza, yani kez bolğan is" (Haksız Ceza ya da Başa Gelen Felaket) diye adlandırmıştır. Şakarim: "Şeriatla genç kız için babasının kestiği söz, nikâh kıymakla aynı değerdedir denilse de..., ben Enlik-Kebek'i o kadar da suçlu saymıyorum" demiştir (Şakarim, 1988: 291-309). Abay'ın oğlu Mağawiya'nın kayda geçirdiği varyant ise Muhtar Auev'un özel arşivinde bulunmaktadır.
- 9 Günümüzdeki Kazaklar bunun gibi sık sık gerçekleşen toplantılara «Kültöbe'nin basında künde jiyin» (Kültöbe'nin başında her gün toplantı) gibi benzetmede bulunurlar.
- 10 Alihan Bökeyhanov'u Rus Hükümeti 1937 yılında "Halk Düşmanı" diye kurşuna dizmiştir.
- Auevov, Myhtar. *Abai joly*. Almaty: Jazuşi, 2002.
- Babalar Sözü. 100 tomduk. Gasıktık jırlar*. 53 tom. Astana: Foliant, 2009.
- Ballyuzek, Lef. *Narodnie obıçai imevšie, a otçasti i imeyušie v Maloy Kirgizskoy orde silu zakona*. ZOOİGRO. Kazan. Vıp II (1871): 45-167.
- Dobrosmyslov, Aleksandr. *Sud u kirgiz Turgaiskoi oblasti v XVIII-XIX vekah*. Kazan: Tipo-litografıya Imperatorskogo Kazanskogo universiteta, 1904.
- Grodekov, Nikolai. *Kirgizi i karakirgizi Sır-Dar'inskoy oblasti. Yuridicheskiy bit. T.1*. Taşkent: Tipo-litografiya S.İ.Lahtina, 1889.
- Jağalbaylı. *Ru-Taypalar Tarihi*. Almaty: Alaş, 2006.
- Joldasov, Sabit. *Kız Jibek ontıstikte bolgan ba?*. Madeni mura: halyqtyn tarih atu, saqtau dasturi jane ony jangyrtu joldary. Almaty, 2005.
- Kazak tarihi*. 2 tom. Almaty: Atamura, 1998.
- Kazaktın ata zandari. Kujattar, derekter, zertteler*. Jetekşisi Saluk Zumanov. 1-10 tomдар. Almaty: Jeti jarğı, 2004-2009.
- Kirgiz. *Bespravnost' kirgizkih moloduh*. Turkestanskiye vedomosty 19, 1902.
- Kız Jibek destanı*. Babalar cozi. 100 tomduk. Gasıktık jırlar. 53 tom. Astana: Foliant, 2009.
- Kir balasy. *Bi ham bilik*. Kazak gazety 48, 1917.
- Kir balasy. *Tagy da ham bilik turaly*. Kazak gazety 50, 1917.
- Levşin, Aleksei. *Opisanie kirgiz-kazaç'ih, ili kirgiz-kaisackih, ord i stepei*. Çast 3. Sankt-Piterburg: 1832.
- Makovetskiy, Petr. *Materialı dlya izuçeniya yuridicheskikh obıçaeve kirgizov. Bıp 1. Material'noe pravo*. Omsk: Tipografiya Okrujnogo ştaba, 1886.
- Miakutin, Aleksandr. *Juridicheskii bit kirgizov*. Orenburg: Tipografiya Turgaiskogo oblastnogo Pravleniya. 1910.
- Rossiya. *Polnoe geograficheskoe opisanie našego oteçestva. Tom 18. Kirgizskii krai*. Sankt-Piterburg: Izdanie A.F.Defriena, 1903.
- Sultangasin L. *Buryngy zamandagy kazaktardun bilik kilyi*. Dala yalayatinyn qazeti. 51(1888)
- Şakarim, Kudaiberdiuli. *Şigarmalar*. Almaty: Jazuşi, 1988.
- Velihanov, Çokan. *Sobraniye soçineni*. Volume 4. Almaty: Glavnaya redaksiya Kazahskoy sovetskoy ensiklopediyi, 1985.
- Zagryajski, Georgi. *Yuridicheskiy obıçay kirgiz o različnih rodah sostoyaniy i o pravah im prisvoennuh. O narodnom sude u kočevogo naseleniya Turkestanskogo kraya po obıçnomu pravu*. Ejegodnik. MSTK.. Sankt-Piterburg. Vıp IV (1876): 151-203.
- Zaleskii, Bronislav. *Kazak saharasına sayahat*. Almaty: Oner, 1991.

KAYNAKLAR

Arendarenko, Georgi. *Znaçenie vlasti aksakalov v otdalennyh kishlakah*. Turkestanskiye vedomosty 25 (1874).